

לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פסח, תשע"ב
מספר 961מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

ברכת "מעין שבע" בליל פסח

מנשה אלישיב

לתפילת ערבית יש מבנה קבוע בכל ימות השנה: קריאת שמע וברכותיה, חצי קדיש ותפילת העמידה וקדיש שלום. תפילת העמידה היא רשות, ואף שהתקבלה כחובה אין אומרים אחריה חזרת הש"ץ.¹ יש תוספות לתפילת ערבית שאינן חלק מהתפילה אלא נספחות לה, לפי רוב המנהגים, כגון: ספירת העומר, קריאת מגילת אסתר בליל פורים, מגילת איכה וקנינות בליל תשעה באב, סדר ההקפות בליל שמיני עצרת, סליחות בליל כיפור וקריאת ההלל בליל פסח.² לא כן בתפילות ערבית בליל שבת ובמוצאי שבת, שבהן יש תוספות קבועות בתפילה. בליל שבת מוסיפים את פסוקי "ויקלו" (בר' ב:א-ג) ואת ברכת "מעין שבע", ובמוצאי שבת מוסיפים את הפסוק "ויהי נעם" או "שוכה ה' עד-מתי" (תה' צ:ג), את הפרק "ישב בסתר עליון" (שם צ"א), וכן את קדושת דסידרא ("ואתה קדוש").

לפי רוב המנהגים אומרים את פסוקי "ויקלו" שלוש פעמים בליל שבת: 1. בתפילת העמידה; 2. אחרי העמידה ולפני ברכת מעין שבע; 3. בקידוש. הטעם לחזרה על פסוקים אלה מובא בתוספות (פסחים קו., ד"ה "זוכרהו על היין").

ביום טוב שחל בליל שבת מתפללים תפילת עמידה של החג, "אתה בחרתנו", ופסוקי "ויקלו" אינם כלולים בה. כאשר יום טוב או יום כיפור חלים בשבת, מתפללים תפילה עמידה של יום טוב או יום כיפור, ומזכירים את השבת בקיצור בתוך נוסח התפילה. על כן, מסבירים בעלי התוספות, תיקנו חכמים לקרוא את פסוקי "ויקלו" לאחר סיום תפילה העמידה של יום טוב שחל בשבת, כדי שלא יהיה הבדל בין שבת רגילה ושבת שחל בה יום טוב.

נקודת ההנחה של בעלי התוספות הייתה שנוסח העמידה של ערבית של שבת כולל את פסוקי "ויקלו". אך בתוספתא (ברכות ג, ז) הפסוקים האלה אינם נמצאים, וכך הוא נוסח סידור רב סעדיה גאון. בסדר רב עמרם גאון נמצא רק הפסוק האחרון: "ויברך א-ל-הים את-יום השביעי ויקדש אתו פי בו שבת מכל-מלאכתו אשר-ברא" (בר' ב:ג), וכן הוא נוסח סדר התפילה לרמב"ם ונוסח "התכלאל" התימני.

המקור לאמירת ברכת "מעין שבע" הוא בגמרא (שבת כד:):

* מנשה אלישיב הוא מנהל הספרייה למדעי היהדות.

יש מנהגים שונים להוספות שלפני התפילה ואחריה, כגון אמירת פרק תהילים וקדיש ואמירת "עלינו לשבח".

יש קהילות שאין אומרים בהן הלל בליל פסח.

דאמר רבא, יו"ט שחל להיות בשבת שליח ציבור היורד לפני התיבה ערבית אינו צריך להזכיר של יום טוב, שאלמלא שבת אין שליח צבור יורד ערבית ביו"ט. הכי השתא התם בדין הוא דאפילו בשבת נמי לא צריך, ורבנן הוא דתקוני משום סכנה.

משמעות הדברים היא שבימי חז"ל היה שליח הציבור מתפלל בקול רק את "חזרת הש"ץ". יוצא מהכלל הזה הוא ליל שבת, שאף על פי שאין אומרים אז חזרת הש"ץ בתפילת ערבית, אומרים קיצור של חזרת הש"ץ שהיא הברכה המכונה "מעין שבע" (כי היא תקציר של שבע הברכות של תפילת העמידה של ליל שבת). רבא הסביר שכאשר ליל שבת הוא גם ליל יום טוב, החזן אינו משנה את נוסח ברכת "מעין שבע" ואינו מזכיר את החג, כי מעיקר הדין אין חזרת הש"ץ בערבית. הסיבה לאמירת "מעין שבע" היא בגלל סכנה שיש בליל שבת, והסכנה אינה קשורה ליום טוב.

רש"י פירש מהי הסכנה: בתי הכנסת היו אז מחוץ ליישוב. בימות החול היה המסיים את עבודתו מתפלל ערבית בביתו, אך בלילי שבת היו מתכנסים בבתי הכנסת. כיוון שהיו מתפללים שאיחרו להגיע, היה חשש שאם ישבו לביתם לבד, יינזקו על ידי מזיקים. לפיכך תיקנו חז"ל להאריך את התפילה על ידי אמירת ברכת "מעין שבע".

מדברי הגמרא למדים שתקנת הברכה "מעין שבע" שייכת רק לשבת, שכן כאשר יום טוב ושבט באים כאחד, אין מזכירים את החג בברכת "מעין שבע", ושליח הציבור אומר כמו בשבת רגילה.

בספרות חז"ל לא מצאנו חילוק בין יום טוב ליום טוב, ולפי פשוטם של דברים ברכת "מעין שבע" נאמרת בכל ליל שבת.³

הראשון שמחלק בין ליל ראשון של פסח לשאר לילות החג הוא רבנו ניסים גאון בספרו "מגילת סתרים". ליל הסדר נקרא בתורה "ליל שמרים" (ש"מ יב:מב), ודרשו חז"ל "שהוא לילה המשומר ובא מן המזיקים" (פסחים קט:), ולכן על פי סברה זו אין לברך ברכת "מעין שבע" בליל החג, כי אין סכנה בלילה הזה. רבים מהראשונים הביאו את סברת רבנו ניסים להלכה. כך מצאנו במחזור ויטרי, בריטב"א, במאירי, בשו"ת הריב"ש, בשו"ת הרשב"ש ועוד ראשונים. אך יש ראשונים הסוברים שיש לברך את ברכת "מעין שבע" בליל החג שחל להיות בשבת. כך מצאנו בשבלי הלקט, באבודרהם, במהרי"ק, ועוד. הרמב"ם לא חילק בין ליל פסח לשאר לילות שבת, ואפשר להסיק משתיקתו שלדעתו יש לברך ברכה זו. מרן ר' יוסף קארו פסק שאין מברכים (שו"ע או"ח תפ"ז).

עד כאן לשיטות רבותינו המפרשים על דרך הפשט. אך לשיטת המקובלים המסקנה שונה; לאמירת ברכת "מעין שבע" יש סיבות קבליות, ועל כן חייבים לברך אותה בכל ליל שבת, גם בחג. בכף החיים לר"י סופר מובא שכך מנהג קהילת המקובלים "בית אל" שבירושלים (או"ח תפז ס"ק כב). הוא מנמק את אמירת "מעין שבע" בליל פסח בכך שהגמרא עצמה לא חילקה בין ליל פסח לשאר שבתות השנה, ושדברי רבנו ניסים הם מסברה בלבד.

ראוי לציין שגם בקהילת "בית אל" היו חילוקי דעות: משעה שנוסדה קהילה זו בירכו את ברכת "מעין שבע", אחר כך הפסיקו מנהג זה, ולאחר זמן חזרו לברך, וכך נוהגים היום. הרב עובדיה הדאיה (תר"ן-תשכ"ט) שהיה פוסק, דיין וראש המקובלים, פסק לברך. הוא סבר עוד שעל פי הפשט חייבים לברך את ברכת "מעין שבע", אף שבימינו כל בתי הכנסת שלנו שוכנים בתוך היישוב, ואם כן אין חשש למזיקים, ועל כן גם בליל פסח שחל בשבת מברכים אותה (ישכיל עבדי ח"ר רצו, וח"ז בקונטרס דעה והשכל). הראשל"צ הרב עובדיה יוסף חלק עליו מכמה טעמים: א) נפסק להלכה בשולחן ערוך שאין לברך על פי סברת רבנו ניסים שהיה מהגאונים; ב) יש חשש לברכה לבטלה; ג) אין שיטה אחידה של המקובלים (יביע אומר ח"ב, או"ח כה, וח"ד, כא).

בעבר היו קהילות אשכנזיות שבירכו ברכת "מעין שבע". במחזור רעדלהיים (תקצ"ח) ובמנהג פרנקפורט (מחזור משנת 1740 לערך) מובא שמברכים. ברוב המחזוריים של מנהג ספרד מובא שאין לברך, אך במחזוריים לפי מנהג הבבלים, שהשפעת הקבלה ניכרת בהם, מובא שיש לברך (כגון "תפלת ישרים", מהדורת מנצור). וכך פסק גם הרב מרדכי אליהו (הלכות חג, עמ' 107, ובמחזור קול יעקב).

³ משנת תשנ"ח ועד השנה לא חל א' של פסח בשבת.

לסיכום: אין אזכור בגמרא על חילוק בין ליל פסח לשאר לילי שבת באמירת ברכת "מעין שבע", ולפי פשוטם של דברים צריך לברך. בשם רבנו ניסים הובאה סברה שאין לברך ברכת "מעין שבע". הראשונים נחלקו בדין, ובשולחן ערוך נפסק שאין לברך. היו קהילות שבירכו, ובין המקובלים יש מנהגים שונים. אף בימינו אין מנהג אחיד לכל קהילות ישראל. לפי מנהגי אשכנז, כמעט שאין קהילה שנוהגת לברך ברכה זו בליל פסח שחל בשבת, אך בקהילות הספרדים, יש המברכים ויש שאין מברכים. #